

**A felvilágosodás előzményei
Erdélyben és Magyarországon
(1650–1750)**

Szerkesztette
Balázs Mihály
Bartók István

Szeged
2016

Készült az Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola
Régi Magyar Irodalom Képzési Program
és az OTKA
támogatásával.

A borítón:

Christian Wolff, Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen,
auch allen Dingen überhaupt, 1720

ISBN 978-963-306-477-1

Felelős kiadó: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék

Készült:

Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

www.innovariant.hu

<https://www.facebook.com/Innovariant>

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
A KORSZAK ESZMEI ÁRAMLATAIRÓL	11
BOROS GÁBOR: „Felvilágosodás”, „előzmény”. Elmélkedés a megkövült (filozófia)történeti metaforák felpuhításáról	13
TÜSKÉS GÁBOR: Janzenizmus, felvilágosodás, emlékirat	23
SZELESTEI N. LÁSZLÓ: A pietizmus sajátosságai a Kárpát-medencében	41
KESERŰ GIZELLA–BALÁZS MIHÁLY: Előfutárok vagy korán elhervadt virágok? Újabb eredmények és megfontolások a nemzetközi antitrinitarizmus-kutatásban	55
EURÓPAI TÁJÉKOZÓDÁS	73
SMRCZ ÁDÁM: A kora modern mnemotechnika gyakorlati filozófiai hasznáról	75
ÖTVÖS PÉTER: „Das Welt-Buch”. Barthold Friedrich Brockes világképéről	83
FAJT ANITA: Népszerű Filozófia. Johann Joachim Spalding Betrachtung über die Bestimmung des Menschenjéről	97
SZÓKE KORNÉLIA: Dobai Székely Sámuel és az altdorfi egyetem	109
SCHMAL DÁNIEL: Isaac La Peyrère és a racionális bibliakritika	119
PAVLOVITS TAMÁS: Pascal és a 17. század Voltaire Filozófiai leveleiben	131
MOLNÁR DÁVID: A kakukkoló Cocceius és egy beteg lélek alaptalan képzelődése. Előtanulmány az ifjabbik Joachim Stegmann műveinek kétnyelvű kiadásához	139
BALÁZS PÉTER: A Toledoth Jesu az európai eszmetörténetben	149
HOZZÁSZÓLÁS NAGY ÉLETMŰVEKHEZ	155
BENE SÁNDOR: Orpheus és Hercules (Francis Bacon, Zrínyi Miklós és a magyar felvilágosodás)	157
SIMON JÓZSEF: Bethlen Miklós és a hírnév. A Pufendorf-recepció problémája	173
NAGY LEVENTE: Bethlen Miklós és az erdélyi coccejanizmus a 17. század második felében	187
MACZELKA CSABA: Egy Bethlen Miklós-szöveg hely margójára. Sir Thomas Browne Religio Medicijje	207

LACZHÁZI GYULA: A magyarországi korai felvilágosodás lélektani irodalma és Bethlen Miklós önéletrrásának lélektani relevanciájú megállapításai	217
KNAPP ÉVA–TÜSKÉS GÁBOR: II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának új rekonstrukciós kísérlete	227
A RECEPCIÓ MÓDOZATAI	249
GUBA ÁGOSTON: Czabán Izsák és az Existentia atomorum (RMK III 2423). Új kontextusok keresése a régi magyar filozófiában	251
BOGÁR JUDIT: A felvilágosodás előzményei egy evangélikus tudós tanár, ifj. Buchholtz György munkásságában	257
FÖLDESI FERENC: Lázár János, Christian Wolff tanítványa (Vázlat az erdélyi wolffianizmus kezdeteihez)	265
TÚRI TAMÁS: A pura religio felekezeti egységet szorgalmazó megfontolásai Ajtai Abód Mihály Halotti beszédében	277
KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF: Makfalvi József heterodoxiája	289
HEGYI ÁDÁM: Samuel Werenfels (1657–1740) szerepe a magyarországi felekezeti szembenállások csökkentésében a 18. században	303
LENGYEL RÉKA: „A világosság a tudomány”. A felvilágosodás mint módszer Verestói György halotti beszédeiben	315
GÖNCZÖL ANDREA: Losonczi B. András megtérésének históriája	329
BALÁZS MIHÁLY: Philologia sacra a magyar protestantizmusban. Kapcsolódások és elkülönülések	339
VADAI ISTVÁN: A nagyravágyó és semmi bizonyos vallású hívságos világ fiának keserves siralma. Bertalanffi Pál elfeledett verses munkájáról	353

A PURA RELIGIO FELEKEZETI EGYSÉGET SZORGALMAZÓ MEGFONTOLÁSAI AJTAI ABÓD MIHÁLY HALOTTI BESZÉDÉBEN

„Ab odio theologorum libera nos Domine!”

A 17. század végi katolikus-protestáns ellentétek elmélyülése és a protestáns tábor széttagozódása mentén keletkezett spirituális krízis folyamánként egyre inkább előtérbe került a felekezetközi békesség és a tolerancia eszméje. Az egységet sürgető munkák érvkészlete azonban a 18. század első évtizedeire a felvilágosodás új szöveg- és bibliakritikai eredményeivel bővült.¹ Ennek megalapozásában nagy szerep jutott a Saumuri Akadémia professzorainak, így Moïse Amyraut és Isaac d’Huisseau megfontolásainak, illetve a saumuri tanokra építő remonstráns Jean Le Clerc és a felvilágosult ortodoxia vezéralakja, Jean-Alphonse Turretin munkáinak.

Jelen tanulmány Ajtai Abód Mihály Bánffy Katalin feletti, 1746-os, vallási egységet szorgalmazó halotti orációja forráskörének kijelölésével igyekszik bemutatni, hogy a felvilágosodás felekezeti békességet szorgalmazó elképzelései közül mely irányok jelentek meg és miként csapódtak le az erdélyi református ortodoxia körében. A beszéd 1747-ben a temetés prédikációit összegyűjtő *Virágzó zöldségében kivágott reménység...* című kolligátumban jelent meg Kolozsváron Borosnyai Nagy Zsigmond, Szathmári Pap Zsigmond és Deáki József munkáival együtt.²

Ajtai Abód Mihály (1704–1776) marosvásárhelyi és enyedi tanulmányai után a Bethlen család nevelője, majd a Telekiek udvari papja lett. 1732-től az odera-frankfurti, 1734–35-ben a franekeri egyetemen tanult. Hazatérvén Bethlen Kata udvari papja lett, majd 1738-tól a nagyenyedi kollégiumban kezdett keleti nyelveket és történelmet tanítani, 1760-tól az iskola rektora lett, halála előtt egy évvel vonult nyugdíjba.³ Színvonalas oktatási tevékenységét és enyedi munkásságát legújabbban Krizsbai Jenő foglalta össze.⁴ Egyetemi tanulmányai bizonyosan nyitottá tették a kortárs eszmék iránt, a filozófiával azonban hadilábon állt. Hermányi beszámolója szerint Descartes összes filozófiai munkáit egy petákért adta el „holott maga nem tud sem Cártésiana, se Áristotelica, se Wólfiana

¹ Jonathan I. ISRAEL, *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*, New York, Oxford University Press, 2006, 63–64.

² *Halotti beszégetés. Mellyet, amaz keresztényen vallású, kegyes uri aszszony[...] Bánffy Katalin aszszony[...] Utolsó tisztesség-tétele alkalmazottsággal a' kolosvári szomorú gyászos háznál folytatott AJTAI A. Mihály [...] 1746-ban, januariusnak 9. napján = Virágzó zöldségében kivágott reménység, mellyel [...] Bánffy Kata ifjú úr-aszszonynak és [...] Székely Susánna kis-aszszonynak szomorú halálalkban [...] az utolsó tisztesség tétele mondatott halotti tanításokban világ eleibe terjesztetett, Kolosvár, S. Pataki József által, 1747, L2–[N4v]. A negyedréti nyomtatványon nem található számozás, így az ívek betűjeleivel hivatkozom, szögletes zárójelben közlöm az általam tett, ívjelölést értelemszerűen követő kiegészítéseket.*

³ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, szerk. DR. LADÁNYI SÁNDOR, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977³, 16; HERMÁNYI DIENES JÓZSEF *szépprózai munkái*, s. a. r., jegyz., előszó, S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai, Balassi, 1992 (Régi Magyar Prózái Emlékek, 9), 646.

⁴ KRIZSBAI Jenő, *Ajtai Abód Mihály, a történelemszeretetre nevelő tanár = Egyház és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában: A nagyenyedi és magyarizingeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete*, szerk. GUDOR BOTOND et al., Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2012 (Károli Könyvek), [oldalszámok]

Philo'sofiát".⁵ A francia filozófus iránti ellenszenve azonban, mint látni fogjuk, nem feltétlenül tudatlanságából eredt.

Ajtai beszéde a kolozsvári halottas háznál, nagyenyedi kollégája, Borosnyai Nagy Zsigmond prédikációja után hangzott el.⁶ Mindkettlen a Székely család patronáltjaként, felkérésre léptek a hallgatóság elé, valószínűleg ezért is a gyászolók házánál kaptak szót, hiszen a sírba tételkor a kolozsvári lelkész Szathmári Pap Zsigmond mondott prédikációt. A kolozsvári helyszín azért is érdekes, mert mindenképpen figyelembe kellett venniük a többfelekezeti hallgatóságot, melyre Ajtai beszéde vonatkozik is az oráció tárgyának kijelölésekor.

Mindenekelőtt azonban közhelyes exordiummal kezdi a beszédet arról, hogy semmi sem állandó, minden változik, éppúgy a természet és az évszakok, mint az emberek fiatalsága és vénsége, ám a legváltozékonyabb az öröm és a szomorúság érzése. A témát némileg esetlenül vezeti elő tudakolván, hogy az egybegyűltekek között miért csak szomorú és lehajtott fejeket lát, és mi az oka a hallgatók és a gróf örömeinek elváltozásának.

Megértvén a Bánffy Katalin halálán való szomorúságot, immár rátér beszédének lényegi részére, mely összegezve a következő. A kritikusok nyomán járó Ajtai, hogy a jelenlevő több felekezeti hallgatóság között vitára ne adjon okot, úgy végzi el a kért teológiai orációt, hogy a kritika módszerével megmutatja: a felekezeti szakadások ellenére egy a keresztény vallás.⁷ Ehhez mindenekelőtt a hallgatóság előítéleteinek levetkezését kéri. Beszédének rendhagyó tematikáját jelzi, hogy már itt szabadkozik, amiért „theologica oratioval parentál”, melyre az elhunytnak a vallásában való tudós jártasságára tekintettel kapott parancsot, valószínűleg Szathmári Paphoz hasonlóan Székely Lászlótól. Egyedül Borosnyai számol be arról, hogy prédikációjának textusáról az elhunyt maga rendelkezett.⁸ Ajtai propozíciójának legfőbb bizonyítéka egyfelől a Biblia felekezetek közötti feltétlen autoritása, hisz „mindenik secta oda provocál, és ki-ki vallását a Sz[ent] Írásból próbálja”, másfelől az emberek bűnössége. Az sem számít, hogy az eredendő és a cselekedet szerint való bűnt együttesen valljuk, vagy az utóbbit kirekesztjük, a lényeg, hogy „egy a’ vallás, hogy mindnyájan bűnösök vagyunk” és emiatt a halandóság, a háborúk, a döghalál és a természeti csapások mindenkit egyaránt, egyenlőképpen érnek el.⁹ Ez utóbbi érvelés azonban éppen a finom teológiai argumentációt kerüli el, talán a hallgatóság között többségben lévő egyszerű emberek értelméhez alkalmazva eszközeit. Csak ezután fekteti le fő tézisének a közös, pura religióról, mely „Tiszta Szűz, Ádámi mezítelenségben adaték-ki a’ Kristustól és az Apostoloktól; de annakutánna addig öltöztették, addig gondolának új-módi köntösöket néki, hogy egészen tetétől-fogva talpig bé köntösözék, ortzáját is bé-fedezék, annyira, hogy a’ sok módi köntös miá, az annya-is azt a’ tiszta szűzet meg nem esmerné”. De honnan kapta e köntösöket? „Amaz állhatatlan Pilátus tavához hasonló philosophiától”, mely uralkodni kezd a valláson „és minden rongvos fontikáját a’ relligio’ nyakába hányá, és a’ szűz relligiot idegen köntösben öltözteté”. Ez tehát a vallási szakadások legfőbb oka, hiszen a teológusok csupán a vallás köntössein veszekednek: „ki egyiket defendálja, ki másikat, ki gallérát kapja, ki újját szaggatja, kinek mitsoda módi tetszik, azért kardoskodik”. Azonban mint megélhetési hitvitázók, maguk a teológusok is bűnösök, minthogy „azzal észik kenyereket, szaporítják inkább a’ controversiákat”.¹⁰ A vallás

⁵ HERMÁNYI, i. m., 324.

⁶ *Temetési Tanítás. Mellyet ... Bánffy Katalin ... Tiszteességes Emlékeztetére, és igaz Ditséretére. A’ Megszomorodtaknak vígasztaltatásokra. A’ Kolozsvári GROF SZÉKELY Háznál, El-mondott BOROSNYAI N. ’Sigmund... = Virágzó zöldségében kivágott reménység... i. m., E*

⁷ AJTAI, i. m., [L2v]–[L3v]

⁸ BOROSNYAI, i. m., K2, I3–[I3v]; SZATHMÁRI PAP Zsigmond, *Halotti Prédikátzio, A’ Salamontól meg-dicsértetett Erős Aszszonyról... = Virágzó zöldségében kivágott reménység... i. m., P2*

⁹ AJTAI, i. m., [L3v]–M

¹⁰ Uo., M2

szempontjából felesleges tárgyalni, hogy Krisztus az emberi formán kívül más formában is eljöhett volna-e, vagy hogy vannak-e antipodések. A kritika módszere képes lefejtetni e hozzáadásokat, így „nincs disszenszus, oda a köntös, a mi felett veszekedtenek”, egy lesz a vallás, amit mindenki hisz.¹¹ A köntös-metaphora kapcsán mindenképpen utalni kell Bethlen Miklós *Önéletírására*, ahol a religió „ficomás, kendőzött, pésmázott, maga találmányú köntöséből” való kivetkőztetését javasolja.¹² Míg azonban Bethlennél az emberi találmányoktól mentes vallás és a felekezeti békesség megteremtésében a moralításra esik a hangsúly, addig Ajtai a „kritikusok rendje” szerint közelíti meg a kérdést. Mint írja, a kritikusok „nem néznek semmi Vallásra, hanem mindenkiből szeretik azt, a mi az ő regulájokkal meg-egyez”.¹³ Minden felekezetben jelen vannak, és azon munkálkodnak, hogy a „sok-féle módi köntöst a szűz relligioról le húzhassák, 's minden fucustól meg-tisztíthassák” azzal, hogy a Szentírás betűjétől nem távoznak. A kritikusok köntöse morális, mindenkit szeretetre visz, ellentétben a teológusokkal, akik mindenhol üldözik őket.¹⁴

A már említett teológiai dimenzió kikerülése a bibliai hivatkozások teljes hiányában is megmutatkozik, ami legelősebben a beszédnek azon (később részletesen is tárgyalt) részében érzékelhető, ahol a feltett propozíciót a keresztény vallás alapjainak előszámlálásával „specialiter” is bizonyítja. Így kerül elő a Biblia, a háromság, az *Apostoli hitvallás*, az üdvösség alapjaként szolgáló Jézus, majd az úrvacsora és a jócselekedetek kérdése, illetve azok vitás pontjai. Itt csupán azt emelném ki, hogy a tiszta keresztény vallás alapjaként Ajtai nem érinti a Szentháromság dogmáját, csak az Atya, Fiú, Szentlélek hitét követeli meg, ám a köztük lévő viszonyról nem beszél, amit talán a jelenlévő unitárius hallgatóság figyelembevétele is magyarázhat.¹⁵

A befejező részben a beszéd keretként újra előkerül a teológiai oráció alkalomhoz illő voltának kérdése és Bánffy Katalin tudós vallásossága. Ajtai a halott istenes életét, halálos ágyán való mély hitét és minden erényét a nuda religió és a vallási kérdésekben való jártasságának eredményeként számlálja elő. Nemhiába, az elhunyt tizennégyezer olvasta a Bibliát és gyakran „sok jeles magyar könyveket”. Mindent „a’ mit meg-olvasott, a’ melly prédikáziót egyszer meg-hallott, azt tudta 's elmondotta, azért is tudott a’ hit dolga körül-is nehéz kérdéseket támasztani, 's azokkal másokat gyakorolni”.¹⁶ Ebből azonban nem következik, hogy az elhunyt is a kritikusok rendjét erősítette volna. Szathmári Pap prédikációja szerint az asszony a Szentírás olvasásában akkora jártasságot szerzett, hogy a vallási dolgokban oly bölcsen beszélt, mint aki könyvek olvasásában vénült meg.¹⁷ Borosnyainál viszont az asszony tudós vallásossága a református vallás igazságával kapcsolódott össze. „Tudta tehát a’ szenteknek hiteket, kiváltképen pedig tudta az igaz keresztényen vallást, a’ Sz[ent] Pál’ leveleiből, mellyeket nem tsak könyv nélkül el-mondott; hanem tudós tanítói által azoknak értelmekre meg-is tanította: a’ Sz[ent] Pál’ Apostol’ levelei pedig éppen veleje a’ keresztényen vallásnak, kivált és főképen a’ Rómabéliekhez irt levél [...]” melyhez a nagy káté részei is alkalmaztattak, melyből tudjuk, hogy a református vallás igaz, hiszen mindenben, főként a megigazulás kérdésében Szent Pálhoz hasonló értelemben vannak.¹⁸

Ajtai halotti beszéde tehát elhangzásának körülménye okán is felkelthette a figyelmet, ugyanis érezhető ellentmondásban áll Borosnyai prédikációjának a református vallás egvedüli igazságát

¹¹ *Uo.*, [M2v]

¹² BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955 (Magyar Századok), 55.

¹³ AJTAI, *i. m.*, [L4]

¹⁴ *Uo.*, [M2v]; [M4]

¹⁵ *Uo.*, [Nv]–M3

¹⁶ AJTAI, *i. m.*, [L3v]; [Nv]–N2; O3

¹⁷ SZATHMÁRI PAP, *i. m.*, [S4v]–T

¹⁸ BOROSNYAI, *i. m.*, [Jr]

bizonygató részeivel. Borosnyai temetési tanításként megnevezett munkája a Zsolt 16, 5-6. részének magyarázatából harmadik tanulásként hozza ki, hogy a református vallás igaz és „a’ maga Valóságára, a’ hitnek fundamentalis ágazatira nézve, régi és nem új religio”. Dávidnak a textusból előszámlált tanításai megegyeznek a reformátusok szimbolikus könyveinek tanításaival, tehát a református hit épp olyan régi és igaz, mint szent Dávid vallása. Az ellene „költött motskok” cáfolatáért pedig Kálvin *Institutio*jának előszavához, Bullinger *Helvét hitvallásához* és Ursinus *Palatina katekéziséhez* utal. Ám ezt bárki láthatja – szól a praxis harmadik részében – ha a reformata religió szimbolikus könyveit előítéletek nélkül összeveti a Szentírással. A református vallás tehát az igaz vallás, abban kell megmaradni.¹⁹

Ajtai végül a haldoklónak családtagjaitól való elbúcsúzását idézi fel, majd a halott erényeinek előszámlálása közepette a családtagok vigasztalása és a jelenlevőknek való jókívánságok zárják a beszédet.

A beszédben hangsúlyozott kritikusi elnevezésből Jean Le Clerc (1657–1736) gondolatvilága rajzolódik ki, aki a saumuri tanokat propagáló Louis Tronchin genfi szemináriuma után maga is megjárta a híres akadémiát. A saumuri tanok ellenében létrehozott helvét *Formula Consensus* 1679-es genfi elfogadása után Le Clerc liberális teológiája miatt persona non grata lett. 1682–83-ban segédlelkésként tevékenykedett Londonban, majd 1684-től az amszterdami remonstráns szemináriumban filozófiát, hébert, később egyháztörténetet tanított.²⁰ Le Clerc egy, a humanista filológia inadekvát produktumai ellenében létrejött új szövegkritika megalapozója, amelyet 1697-es *Ars critica* című munkájában összegzett. Célja a szövegek valódi, szándékolt jelentésének felfedése, amelyet bibliakritikájában is követett, egyfelől a spinozai történeti-filológiai módszertan, másfelől Locke nyelvfilozófiai megfontolásainak felhasználásával. Kritikai módszerével a kereszténység újraegyesítését szerette volna elérni. Szerinte a mostani megosztottságért a felekezetek helytelen bibliafordításai, helytelen magyarázatai, babonái, csodái, az egyházi autoritás felesleges tételeinek kuszasága a felelős, melyek elhomályosították a Szentírás egyes részeinek értelmét. Az igazat a hamistól egyedül az értelem képes megkülönböztetni, így a Bibliából az irracionális elemeket kiszűrve, az új szöveg- és bibliakritikai módszerekkel megállapítható a kereszténység minden felekezet által hitt, tiszta, racionális magja. A teológusoknak tehát ítéleteiket felfüggesztve, ésszerűen kell tanulmányozniuk a Szentírást. A Biblia a lényeges dolgokban teljesen érthető, az értelem által a kereszténység alapelvei meghatározhatóak, mely igazságok felülmúlják és végül meg is szüntetik a felekezeti határokat. Le Clerc a locke-i filozófia segítségével a keresztény hitet úgy csökkenti empirikusan megalapozott, racionális fundamentumokra, hogy közben a filozófiát és teológiát elválasztja egymástól.²¹

A Biblia szövegének előítéletektől mentes vizsgálatán alapuló, a tiszta vallást a hozzáadásoktól megtisztító és ezáltal egységre törekvő kritikusi attitűd világosan látszik Ajtainál. További közös pontként mutatkozik a hit alapjához tartozó, üdvösséghez szükséges, különálló igazságokat jelölő, ún. fundamentális hitcikkelyek kérdésköre, amelynek 16–17. századi irénikus érvrendszere ugyan szerkezetileg megmaradt, ám tartalmilag és funkcióját tekintve a felvilágosodás újabb, teológia területén is érvényesülő vizsgálati módszereinek köszönhetően jelentősen bővült. Láttuk: Le Clerc az értelem által meghatározható fundamentáliák mentén képzelet el a felekezeti egységet. A felvilágosult

¹⁹ Uo., [H4r]–I; I2–[I2v]

²⁰ Martin I. KLAUBER, *Between Protestant Orthodoxy and Rationalism: Fundamental Articles in the Early Career of Jean LeClerc*, *Journal of the History of Ideas*, 54(1993)/4, 611–612.

²¹ ISRAEL, *i. m.*, 67–70, 75–77, 421–426; Jonathan I. ISRAEL, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, New York, Oxford University Press, 2001, 452–453, 464–471; J. G. A. POCOCK, *Barbarism and Religion*, 5: *Religion: The First Triumph*, Cambridge University Press, New York, 2010, 95–109.

bibliakritika azonban, főként az oratoriánus Richard Simon munkássága révén, a katolikus egyház számára is újabb érveket kínált arra, hogy a Biblia önmagában nem érthető, ezért az abban rejlő fundamentáliák meghatározásához az egyház autoritatív értelmezésére van szükség.²² A protestáns felekezetek különféleképpen reagáltak erre: a reformátusok és lutheránusok többsége szerint a hit üdvözítő doktrínái megtalálhatóak a Szentírásban, illetve különféle módszerekkel levezethetőek, kikövetkeztethetőek a bibliai helyekből. Ezzel szemben a remonstránsok és sociniánusok által képviselt doktrinális minimalizmus csak azt tekinti fundamentális artikulusnak, amit a Biblia is határozottan annak jelöl meg. Ez utóbbi felfogás Le Clerc korai munkásságát teljes mértékben áthatotta.²³ 1709-ben újra kiadta Hugo Grotius markánsan irénikus, *De veritate religionis christianae* című művét, melynek jegyzetei korának tudományos igényeihez igazította és csatolta hozzá saját *De eligenda inter dissentientes Christianos sententia* című szövegét.²⁴ Ez Grotius második fejezetére építve az igaz vallás megtalálásához ad útmutatást a megosztott keresztény világban. Eszerint a szabad gyülekezetválasztás jogán az apostolok és Krisztus tanításához legközelebb álló felekezetet kell keresnünk. Mindenkinek kötelessége a vizsgálódás és saját értelmének követése. A kereszténység dogmatikai minimuma az Újtestamentum, csakis azt kell hinni, amit abból kegyes olvasással megtanulhatunk, mást senki nem követelhet tőlünk. A hitvallásokat és az egyházi autoritást mint a viták forrásául szolgáló emberi hozzáadásokat teljesen elutasítja. A fundamentális artikulusok azok, melyeket minden keresztény minden korban hisz, az eltérő értelmezések pedig magánvélemények, nem az egyházra tartoznak, tehát a kereszténység egysége szempontjából lényegtelenek.²⁵ A vallási egységet ugyancsak a fundamentáliák alapján képzelte el Isaac d’Huisseau és Moïse Amyraut is;²⁶ ám fontosabb megemlítenünk a doktrinális minimalizmus mérsékeltebb ágát képviselő svájci liberális ortodoxiát, mely a saumuri tanok örököséeként, a skolasztikus ortodoxia rendszerén túllépve, ám a radikális teológiai konzekvenciákat elutasítva jött létre. Célja egy mindenki számára érthető gyakorlati teológia megteremtése volt, mely mentes a református skolasztika szórászhasonlatos, spekulatív jellegétől és az abból eredő kontroverziáktól. Ennélfogva a hitvallásokkal szemben a Biblia szövegéhez való ragaszkodást hirdette, a vallás ésszerűségét pedig a természeti teológia felértékelésével hangsúlyozta.²⁷ Fő képviselője, a genfi Jean-Alphonse Turretin (1671–1737) gyakorlati és elméleti munkásságával is kiemelkedő szerepet vállalt a 18. századi protestáns uniós törekvések megvalósulásában, és a fundamentális artikulusokról szóló diskurzusban.²⁸ Idevágó munkája *Nubes testium pro moderato et pacifico de rebus theologicis iudicio* címmel jelent meg 1719-ben.²⁹

²² KLAUBER, *i. m.*, 614–616; SCHMAL Dániel, *A tipológiától a tipográfiaiig: A katolikus egzézés dilemmái a kora újkorban*, *Pannonhalmi Szemle*, 22(2014)/2, 22–35.

²³ KLAUBER, *i. m.*, 616, 620–636.

²⁴ J. J. V. M. DE VET, *Jean LeClerc, an Enlightened Propagandist of Grotius’ „De veritate religionis christianae”*, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis (Dutch Review of Church History)*, 64(1984)/2, 180–187.

²⁵ JEAN LE CLERC, *The Choice of Our Opinion amongst the Different Sects of Christians = The Truth of the Christian Religion in Six Books by Hugo Grotius: Corrected and Illustrated with Notes by Mr. Le Clerc [...]*, transl. JOHN CLARKE, London, 1805. Főként: 289–293, 304–306, 312–314, 320–323.

²⁶ RICHARD STAUFFER, *The Quest for Church Unity: From John Calvin to Isaac d’Huisseau*, Eugene, Pickwick Publications, 1986 (*Pittsburgh Theological Monographs, New Series*, 19), 23–46, 53–73.

²⁷ MARTIN I. KLAUBER, *Reason, Revelation, and Cartesianism: Louis Tronchin and Enlightened Orthodoxy in Late Seventeenth-Century Geneva*, *Church History*, 59(1990)/3, 326.

²⁸ MARTIN I. KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism and Pan-Protestantism: Jean-Alphonse Turretin (1671–1737) and Enlightened Orthodoxy at the Academy of Geneva*, Selinsgrove, Susquehanna University Press, 1994.

²⁹ MARTIN I. KLAUBER, *The Drive Toward Protestant Union in Early Eighteenth-Century Geneva: Jean-Alphonse Turretini on the „Fundamental Articles” of the Faith*, *Church History*, 61(1992)/3, 341–349.

Érdemes figyelmet szentelnünk Ajtai további elképzeléseinek az említett munkákkal közös vonásaira. A keresztény vallás fundamentumaként Ajtai és Le Clerc is az Atyában, Fiúban és Szentlélekben való hitet határozza meg, ám míg Le Clerc az Újtestamentum alapján rövid hitvallást is közöl róluk, addig Ajtai a köztük lévő viszonyt, több más, Isten természetére és akaratára vonatkozó kérdéssel együtt, köntösnek nyilvánítja.³⁰ E kérdések nincsenek a Bibliában, csupán a filozófia, „jól-lehet nevezték Naturalis Theológiának”, hozzáadásai, „mintha a’ philosophusok szabnának rendet az Istennek és ök tennének határt is”. A teológusok bűne viszont, hogy ezen civakodva, „magoktól talált conclusumokhoz” kötik le Istent.³¹ Ajtai tehát a Szentírás passzusaiából származó filozofikus következtetéseket teljesen elveti. Le Clerc és Turretin egyaránt bűnnek nevezik a hozzáadást a krisztusi tanokhoz, szerintük a fundamentáliák a Bibliában tisztán fellelhetőek, ám megengednek bizonyos egyszerű és szükséges következtetéseket.³² Turretin itt a skolasztikus körmönfontóság ellen emel szót, Le Clerc azonban 1685-ös *Entretiens sur diverses matières de théologie* című művében olyannyira továbbmegy ennél, hogy Jean Robert Chouet figyelmeztette: az exegézisben ne vesse el a filozófia minden formáját.³³ Ajtai e kérdésben közelebb áll Le Clerchez, főként, hogy a természeti teológiát a filozófiával azonosítva utasítja el. Ezzel szemben Turretin rendszerében a természeti teológia – bár nem filozófiai alapon, de – a kinyilatkoztatás megértésének szükséges előfeltételévé válik.³⁴

Ajtai ezután az üdvösség fundamentumát tárgyalja, mely a Biblia szerint is Jézus Krisztus, „mert meg-mondotta ama’ tudós Sz[ent] Pál, hogy senki azon kívül más fundamentumot nem vethet”. Ez lényegében nem mond ellent Le Clercnek, viszont Ajtai itt Turretin írásához hasonlóan a Korinthusiakhoz írt első levél 3. fejezetének 10–15. részeit idézi meg, bár jelöletlenül,³⁵ mely emellett egyaránt volt a remonstráns Philipp van Limborch és a késő református ortodoxia fő argumentuma a fundamentális és nem fundamentális hittételek megkülönböztetésére, miáltal ez utóbbiak képesek voltak felállítani saját fundamentáliáikat a heterodoxiával szemben.³⁶ Ajtai előszámlálja és egyúttal elutasítja a Krisztusra hányt köntösöket, mondván, hogy azokról nem szól a Biblia, így nincs köztük a tiszta valláshoz. Ennek ellenére az első pont kivételével mégis reagál a felmerülő kérdésekre. Feleslegessé teszi a vizsgálódást, hogy Isten Krisztus elégtételének közbejötté nélkül is engedett volna-e jogából. Tehát elengedte volna-e a büntetésünk? Majd azon vitapontra, hogy „vajon Krisztus mindenkiért külön-külön elégtételt adott-e?” az univerzális grácia nyílt elítélésével reagál, hiszen: „particularis az kinek kinek a’ mely idvezít, mert azt mondá a’ Jézus: A’ te hited tart-meg tégedet. Nem az universalis gratia tehát, mivel az hit gratia”. Végül nemtetszését fejezi ki abban a kérdésben is, hogy „az ember döntésében áll-e a kegyelmet elfogadni, vagy elutasítani?” Szerinte ez nemcsak hogy nincs a Szentírásban, de egyéb haszna sincsen, mint írja: „Azt tudom, hogy a gratia igen kívánatos jó, és nem hiszem, hogy senki-is meg-vesse, ha hatalmában vagyon tetszése szerint amplectálni a’ mikor akar, mert az idvesség ‘s’ a’ léleknek dolga nem játék”.³⁷

³⁰ AJTAI, *i. m.*, M3–[M3v]; vö.: LE CLERC, *i. m.*, 298–302.

³¹ AJTAI, *i. m.*, [M3v]

³² LE CLERC, *i. m.*, 297. TURRETIN *on Fundamental Articles in Religion = A Collection of Essays and Tracts in Theology From Various Authors, with Biographical and Critical Notices*, I, ed. Jared SPARKS, Boston, 1823, 30.

³³ KLAUBER, *Between Protestant Orthodoxy...*, *i. m.*, 629.

³⁴ Martin KLAUBER, *Jean-Alphonse Turretini (1671–1737) on Natural Theology: The Triumph of Reason Over Revelation at the Academy of Geneva*, *Scottish Journal of Theology*, 47(1994)/3, 309–310.

³⁵ AJTAI, *i. m.*, [M3v]; vö. TURRETIN, *i. m.*, 16.

³⁶ Manfred SVENSSON, *Fundamental Doctrines of the Faith, Fundamental Doctrines of Society: Seventeenth-Century Doctrinal Minimalism*, *The Journal of Religion*, 94(2014)/2, 169–170.

³⁷ AJTAI, *i. m.*, [M4]–[M4v]. A kérdések latinul szerepelnek: „An DEUS remittere de jure suo potuisset, non interveniente Satisfactione Christi? [...] An Christus satisfacit pro omnibus & singulis, sicut pro Petro, ita & pro Juda? [...] An sit in Hominis arbitrio Gratiam amplecti vel rejicere?”

E köntösként megjelenő tárgykörök az ortodox és remonstráns nézetek ütközőpontjai köré szerveződnek. Az első megválaszolatlanul hagyott kérdéssel a socinianizmussal vádolt Conrad Vorstius és a rendszeres remonstráns teológia megalkotója, Philipp van Limborch elképzelései között is találkozhatunk, akik szerint Krisztus elégtétele nem volt abszolút szükséges, hiszen Isten más módon is megbocsáthatott volna az emberiségnek.³⁸ Az univerzális grácia-tan és az isteni kegyelem visszautasíthatósága pedig már a remonstránsok öt pontjában is szerepelt.³⁹ Ugyancsak hasonló kérdéssorozatot olvashatunk Turretinnél, mikor a protestáns egység érdekében a predestináció fundamentális jellegét igyekszik tompítani. Szerinte a predestináció vitája csak Hieronymus Zanchius és Johannes Marbachius 1561-es disputájából nőtt ki magát, habár Zanchius nem tanított semmit Luther ellenében. Néhányan azonban a vitát az univerzális és partikuláris kegyelemre is kiterjesztve olyan kérdéseken veszekednek, hogy Isten előre látta-e a bűnt, hogy Isten kegyelme visszautasítható-e, vagy hogy kieshet-e a hívő Isten kegyelméből. Összességében azonban egyetértés van a felek között.⁴⁰ A korszakban a predestináció körüli viták az univerzális kegyelem kapcsán kulminálódtak. A szigorú eleve elrendelés-tant sokképpen igyekeztek tompítani. Habár az ortodoxia a legkisebb eltérésre is eretnekségként tekintett, maga is két táborra oszlott: az infralapsarianusok szerint Isten csak Ádám és Éva bűne után határozott egyesek üdvéről és mások kárhózatáról, míg a supralapsarianusok szerint a predestináció már a teremtés és bűnbeesés előtt is megvolt.⁴¹ Arminius a predestinációt elsősorban embercsoportokra vonatkoztatta. Isten öröktől fogva eldöntötte, hogy a hívők csoportja megigazul és örök életre jut, ám a hitetlenek, akik szabad akaratuknál fogva tagadják meg a hitet, bűnhődnek. A predestináció doktrínáját tehát a hit általi üdvözülés tanával kapcsolta össze. Az embercsoportok predestinációja feltétlen és független Isten előretudásától, ám az egyének predestinációja feltételes és függ Isten előrelátásától. Az egyén csak akkor üdvözülhet, ha hisz, ezt pedig Isten előre látja. Ebben a rendszerben az üdvözülés lehetőségét azok a bűnösök is megkapják, akik később térnek meg a hitre.⁴² Az ellentétek azonban az 1618-as, remonstránsokat elítélő dordrechti zsinat után tovább árnyalódtak, mivel a szigorú predestinációt hangsúlyozó végzések immár a *Belga Hitvallással* és a *Heidelbergi Kátével* együttesen alkották a református konfesszió merev határait. A saumuri Amyraut 1634-es *Brief traité de la predestination* című munkájában igyekezett hidat verni a remonstráns és az ortodox nézetek közé. Hipotetikus univerzalizmusának lényege, hogy Isten mindenkit üdvözíteni akar, így Krisztus áldozata mindenkire ugyanúgy hat, azzal a feltétellel, hogy az embernek van hite. Ám mivel ahhoz a Szentlélek ereje is szükséges, a hit ajándékára csak a kiválasztottak tehetnek szert. Ez a második, korlátozott kiválasztás Isten szándékában rejlik. Ezt illusztrálja, hogy a pogányoknak nem kellett ismerniük Krisztust az üdvözüléshez, mert csakis a számukra kinyilatkoztatott dolgokért voltak felelősek.⁴³ Az ortodoxok természetesen azonnal arminianizmussal vádolták a munkát annak ellenére, hogy Amyraut rendszerében is csak a kiválasztottak

³⁸ Jan ROHLS, *Calvinism, Arminianism and Socinianism in the Netherlands until the Synod of Dort = Socinianism and Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*, eds. Martin MULSOW, Jan ROHLS, Leiden, Boston, Brill, 2005 (Brill's Studies in Intellectual History, 134), 22–27; John Mark HICKS, *The Theology of Grace in the Thought of Jacobus Arminius and Philip van Limborch: A Study in the Development of Seventeenth Century Dutch Arminianism*, PhD Dissertation, Westminster Theological Seminary, 1985, 91–95, 101–103.

³⁹ ROHLS, *i. m.*, 18–19.

⁴⁰ TURRETIN, *i. m.*, 80.

⁴¹ Joel R. BEEKE, *The Order of the Divine Decrees at the Genevan Academy: From Bezan Supralapsarianism to Turretinian Infralapsarianism = The Identity of Geneva: the Christian Commonwealth, 1564–1864*, ed. John B. RONEY, Martin I. KLAUBER, London, 1998, 57–58.

⁴² ROHLS, *i. m.*, 10–12.

⁴³ Tobias SARX, *Reformed Protestantism in France = A Companion to Reformed Orthodoxy*, ed. Herman J. SELDERHUIS, Leiden, Brill, 2013, 244–245; A saumuri tanokról lásd: KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism... , i. m.*, 25–28.

üdvözülhettek. Az amyraldista felfogás azonban nagy hatást gyakorolt, többek között a franekeri teológiaprofesszorra, Hermann Venemára is,⁴⁴ akit éppen Ajtai Abód ottani tanulmányai idején gyanúsítottak remonstrantizmussal, mely vádaskodás hatása egészen Erdélyig gyűrűzött. Bár Bonyhai Simon György püspök 1735-ben tisztázta az egykori Venema-tanítványokat, Csepregi Turkovics Ferencet és Verestói Györgyöt az arminianus vádak alól, később mégis beismerte, hogy Erdélyben már 1730-tól jelen vannak a heterodox nézetek.⁴⁵

Az Ajtai orációjában felvetődő kérdéseket nem függetleníthetjük mindettől. Az Esze Tamás és Gyenis Vilmos által körvonalazott erdélyi remonstrantizmust⁴⁶ Huszti András kapcsán Sipos Gábor,⁴⁷ míg Nádudvari Sámuel és Makfalvi József tekintetében Kolumbán Vilmos árnyalták legújában. Eszerint az egyetemes kegyelem tanának hirdetésén kívül sem Nádudvarinál, sem Makfalvinál nem fedezhetőek fel egyéb remonstráns tanok, illetve nincs levéltári bizonyítéka, hogy Makfalvi Limborch tanait vallotta volna, vagy létrejött volna a Makfalvi, Huszti és Teleki Miklós által alapított külön gyülekezet. Nádudvari jegyzékbe vett könyvei között egyetlen arminianista művet sem találunk. Az egyházzal való konfrontálódásban pedig az univerzális grácia hirdetésén kívül anyagi nehézségeik, összeférhetetlen magatartásuk és a magánéleti válságuk egyaránt szerepet játszottak.⁴⁸ Esetünkben Makfalvi alakja a legizgalmasabb, hiszen exkommunikációja csak 1748-ban történt meg, melyben viselkedési és anyagi problémái mellett az univerzális grácia hirdetésének vétsége 1734-ben és 1745-ben is napirendre került. További remonstráns meggyőződéseit – Hermányi szerint még Hollandiában azzal kérkedett, hogy megreformálja az erdélyi teológiát – valószínűleg csak prédikációiban hangoztatta, így azokról nincsenek részletes információink.⁴⁹ Kolumbán azonban nemrég megtalálta Makfalvi 1748-as húsz pontból álló védekezését, mely nagyrészt a *Heidelbergi Káté* bűnről szóló részeire és a dordrecht határozatokra támaszkodik, összességében pedig nem a remonstráns, hanem a saumuri közvetítő álláspont jelenik meg az egyetemes kegyelem kérdéskörében.⁵⁰

Mint fentebb láthattuk, Ajtai Abód az üdvözülés kapcsán ugyan tagadja az általános kegyelem szerepét, ám mégsem Isten akaratára és előzetes kiválasztására helyezi a hangsúlyt, hanem a partikuláris kegyelemre, melyet a hittel azonosít „mivel az hit gratia”. Ebben a tekintetben Ajtai megszólalása rokonítható az amyrauti tézissel. Fontos megjegyezni, hogy Franciaországban, az ottani és a svájci merev ortodoxia minden igyekezete ellenére, egy zsinat sem ítélte heterodoxnak Amyraut tanítását.⁵¹ Hogy az univerzális gráciát illetően Ajtai beszédének idején az amyrauti elképzelések jelen voltak Erdélyben, jól mutatja, hogy először 1742-ben, majd 1755-ben is megjelent Kolozsváron a már említett *Helvét Formula Consensus*, melyet a svájci ortodoxia a saumuri tanok ellenében apologetikus céllal hozott létre. A hitvallást az ortodoxia alapos definíciókkal való körbehatárolása jellemezte, mely egyfelől válaszul szolgált a 17. század utolsó harmadában jelentkező filozófiai és

⁴⁴ KOLUMBÁN Vilmos József, *Holland irányzatok és erdélyi követők*, Református Szemle 105(2012)/4, 406–407.

⁴⁵ ESZE Tamás, *A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században = A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk., előszó, Dr. BARTHA Tibor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965 (Studia et Acta Ecclesiastica, 1) 178.

⁴⁶ Uo., 178–180; GYENIS Vilmos, *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, s. a. r. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai, 1991 (Irodalomtörténeti Füzetek, 124), 81–89.

⁴⁷ SIPOS Gábor, *Huszti András heterodoxiapere 1742-ben = S. G., Reformata Transylvania: Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012, 289–301.

⁴⁸ KOLUMBÁN, i. m., 416–422; Uő, *Nádudvari Sámuel utolsó évei Marosvásárhelyen*, Református Szemle, 102(2009)/3, 340–351; Uő, *Nádudvari Sámuel ingóságai*, Református Szemle 103(2010)/4, 420–434.

⁴⁹ KOLUMBÁN Vilmos József, *Makfalvi József peres ügyei*, Református Szemle, 103(2010)/6, 636–648.

⁵⁰ A 20 pontról bővebben lásd Kolumbán Vilmos jelen kötetben szereplő tanulmányát. Ezúton is köszönöm Kolumbán Vilmos szíves segítségét és a kérdéssről való konzultációt.

⁵¹ SARX, i. m., 244–246; Christian MOSER, *Reformed Orthodoxy in Switzerland = A Companion...*, i. m., 213–214.

teológiai kihívásokra, másfelől az ortodox belső egység megerősítését szolgálta. A *Formula* 4–9. és 13–22. artikulusai kifejezetten Amyraut hipotetikus univerzalizmusát ítélik el.⁵² Az 1755-ös kiadás előljáró beszéde halát ad, hogy a mostani előljárók az Úr kegyelméből képesek megőrizni az elődöknek Isten beszédéből vett kincsét, „nem engedvén a’ tudománynak vesztességét a’ mi eklésiánkba” befurakodni. A *Formula* célja, hogy az egyes artikulusok kapcsán felmerült helytelen vélekedések, melyek „főképen az Isten’ kegyelmének szélessége felől való tudományban, némelly helyeken elhatalmaltak, a’ mi ifjainkat, és azok által, idővel eklésiánkat-is, meg ne vesztegessék” és mindebből más veszedelmesebb tanítások ne származzanak „miképen ezt más időben meg-történtnek lenni, vagy tsak a’ rémonstrántismusnak szomorú példája eléggé taníthatja”. A cikkelyek összeállítását az igazság és szeretet vezérelte és az előljáró beszéd tagadja, hogy azok szakadásra adnának okot, „mert Isten’ Kegyelme által épségben vagyon mind két részről az hitnek fundamentoma, mellyre mind két felől az Isten’ beszédéből aranyat, ezüstöt és drága köveket feles számmal építettek”. Épségben van a lélek és titkos test egysége, egy a keresztség, egy az Isten és épségben van a szeretet köteléke is.⁵³ A *Formula* szerkesztői tehát szintén a fundamentáliák alapján tartják fent az egységet, és Amyraut tanítását csupán felesleges hozzáadásnak, Ajtai szóhasználatával: „köntösnek” tartják. Az eklézsián belüli helyzetet illusztrálja továbbá a kolozsvári elsőpap, Szathmári Pap Zsigmond 1746-os, a tiszántúli püspökhöz küldött tiltakozó levele Domokos Márton Ostervald-fordításának megjelenetése ellen, mely szerinte válságot okozna a református egyházban.⁵⁴ Ajtai köztes álláspontjával a vita értelmetlenségét hangsúlyozza, és a Krisztusban való hitet alapul téve belső és külső egységet szorgalmaz. Erre nem csupán a felekezetben megjelenő nézeteltérések miatt lehetett szükség, hanem a Habsburg vezetés agresszív rekatolizációs törekvése is sürgetővé tette, melynek egyik áttörése volt, hogy 1744-ben sikerült eltöröltetnie az erdélyi katolikusellenes törvényeket.⁵⁵

Ajtai a szakramentumokra már nem fektet nagy hangsúlyt. Az úrvacsorát illetően elég tudni, amit a Biblia állít: a bor és kenyér Krisztus testének és vérének szentsége, az úrvacsorában Krisztust vesszük, azonban minden további disputa csak köntös. A jó cselekedetek kapcsán a hit általi megigazulásról beszél, majd a teológusok veszekedéseit kárhooztatja azon egyszerű emberek tiszta vallása ellenében, akik a *Miatyánk*, a krédó és a 10 parancsolat vallásával eleget tesznek Istennek. A teológusok viszont az egyszerű gyermeket is olyannyira elrontják, vitákra oktatják „hogy ha a’ secták hirtelen concordálni találnának, éppen minden vallás nélkül maradnának, nem lévén kivel veszekedjenek, vagy úgy járnának, mint a’ ki írásait rendre mondván, nyárban-is a’ szánkázókat prédikálja-ki”. Végül a vallás egységét a halálra készüléssel példázza.⁵⁶ A predestináció és az úrvacsora kérdésének megidézésével az oráció Turretinhez és más 18. századi, a protestáns egység mellett érvelő munkákhoz kerül közel, hiszen Le Clercnél a felekezeti békesség előmozdításában inkább a szabad gyülekezetválasztás és a tolerancia kap hangsúlyt, nem pedig a felekezetek egyesítése. Ezt közelebbről megvizsgálva Ajtai munkájának egyéni jegyei rajzolódhatnak ki. Az úrvacsora, a predestináció és a Krisztus természetével kapcsolatos pontok egyértelműen a lutheránus–református

⁵² KLAUBER, *Between Reformed Scholasticism...*, i. m., 25–35. Magyarul: *Formula Consensus Ecclesiarum Helveticarum Reformatarum, circa Doctrinam de Gratia Universali, et connexa, aliaque nonnulla Capita. Az az, a helvetziai reformáta eklésiák egyező értelmeknek formája* címmel olvasható a Szathmári Pap Sándor által nyomtatott 1742-es kolligátumban, Szenci Csene Péter *Confessio et expositio fidei christianae* fordítása után. A kiadvány kétnyelvű és 1755-ben is kinyomtatják Kolozsvárt.

⁵³ *Formula Consensus Ecclesiarum Helveticarum Reformatarum [...]*, *Az az, a helvetziai reformáta eklésiák egyező értelmeknek formája, a közönséges kegyelemről való tudomány, és ezzel egybe-kötetett, s más némelly hitbéli ágazatok körül*, Nyomat. PÁLDI István, Kolozsvár, 1755², 11–17.

⁵⁴ ESZE, i. m., 181.

⁵⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolútizmus kezdetéig*, *Theológiai Szemle*, 22(1979)/4, 221.

⁵⁶ AJTAI, i. m., [M4v]–N

töréspontokat idézik meg, miként Turretinnél és Amyrautnál, akik az egységből teljes mértékben kizárják a katolikusokat,⁵⁷ sőt Turretinnél a felekezeti határokat egyértelműen kijelölik az *Augsburgi Hitvallásra*, illetve Kálvinra, Lutherre, Bullingerre, Melancthonra és más tekintélyekre való utalások.⁵⁸ D’Huisseau 1670-es *La reunion du christianisme* című munkájában azonban a katolikusokat és a görög katolikusokat is magába foglaló egységes kereszténységet szorgalmaz a keresztény doktrínák megtisztítása és eredeti egyszerűségükbe való visszaállításának segítségével, ám az említett kérdéskörökre csupán utalásokat tesz, részletesen nem tárgyalja azokat.⁵⁹ Ehhez részben hasonlít Ajtai kiindulópontja, miszerint minden felekezet ugyanazt a tiszta vallást vallja, ám saját „köntöseik” teszik őket különálló szektákká. A megoldás, „hogy mindenik secta vetné-le azt a’ sok-féle köntöst, és tanítaná a’ nuda relligiot”.⁶⁰ Ajtainál semmilyen megjegyzés nem indokolja, hogy a katolikusokat kizárjuk a vallási egységből, továbbá míg nála a hozzáadások teljes levetkezése a cél, Turretin unio-nista megfontolásában a közös alapokon túli, üdvösséget nem veszélyeztető felekezeti elképzelések megtarthatóak és a békességet ezen dolgok kölcsönös tolerálása biztosítja.⁶¹ Jean Le Clerc mindezzel szemben nem a felekezetek, hanem az egyén szempontjából közelíti meg a kérdést, akinek ahhoz a szektához kell csatlakoznia, amelyben rátalál saját megfontolásaira.⁶² Emlékezzünk: Ajtai személy szerint maga is azon kritikusok körébe tartozónak vallja magát, akik minden vallásból azt szeretik, ami a saját reguláikkal összhangban van, illetve a kritikusokat felekezet feletti emberekként mutatja be, akik minden szektában megtalálhatóak és közös cél vezérli őket.⁶³

Összességében Ajtai Abód Mihály teológiai orációja sajátos helyet foglal el a felvilágosodás felekezeti békességet szorgalmazó munkái között. Egyfelől Jean Le Clerc eszmevilágból merít, és annak módszertanát alkalmazza a keresztény egység megteremtéséhez. Egyébként azonosul a Le Clerc által meghatározott kritikus szerepkörrel, ám orációjában az individuumról a teljes felekezeti szférára tevődik át a hangsúly, tehát arra, hogy a szektáknak miként kellene cselekednie a szakadások megszüntetése érdekében. Másfelől az Erdélyben felmerülő teológiai kérdésekre reflektálva köztes álláspontot foglal el, és nem alkalmaz teljes körű toleranciát. Míg a predestináció kapcsán a saumuri állásponthez közeledik, egyéb tisztán remonstráns tézisek esetében megőrzi az ortodox álláspontot még akkor is, ha a vitát az egységeteremtés célzatával kizárja a *pura religio* kérdésköréből. E sajátos megoldás hagyományát bizonyosan Franekerben, Hermann Venema befolyásában kell keresnünk, aki a tolerancia teoretikus és gyakorlati védelmezőjeként mind a Saumuri Akadémiával, mind a genfi liberális ortodoxiával szimpatizált.⁶⁴ Jean-Alphonse Turretin *Nubes testiuma* szintén nem független Le Clerc *De eligendjájától*, mi több, Le Clerc olvasta és jóvá is hagyta azt.⁶⁵ A remonstráns nézetek hatását jól illusztrálja, hogy Turretin a genfi akadémia rektoraként nem csak hogy a diákok kezébe adta Le Clerc és Limborch munkáit, de beszerzésükről maga gondoskodott.⁶⁶ Mindez azonban nem

⁵⁷ STAUFFER, *i. m.*, 26–27; TURRETIN, *i. m.*, 63–73.

⁵⁸ TURRETIN, *i. m.*, 81–88.

⁵⁹ STAUFFER, *i. m.*, 57–64.

⁶⁰ AJTAI, *i. m.*, N–[Nv]

⁶¹ TURRETIN, *i. m.*, 44–62.

⁶² LE CLERC, *i. m.*, 289–297.

⁶³ AJTAI, *i. m.*, [L4]; [M2v]

⁶⁴ Johannes VAN DEN BERG, *Orthodoxy, Rationalism and the World in the Netherlands of the Eighteenth Century* = J. V. D. B., *Religious Currents and Cross-Currents: Essays on Early Modern Protestantism and the Protestant Enlightenment*, ed., Jan DE BRUIJN et al., Leiden, Boston, Köln, Brill, 1999 (Studies in the History of Christian Thought, 95), 262–263.

⁶⁵ KLAUBER, *Between Protestant Orthodoxy...*, *i. m.*, 636.

⁶⁶ Maria-Cristina PITASSI, *Arminius Redivivus? The Arminian Influence in French Switzerland and at the Beginning of the Eighteenth Century* = *Arminius, Arminianism and Europe: Jacobus Arminius (1559/60–1609)*, ed., Th. Marius van LEEUWEN et al., Leiden, Boston, Brill, 2009 (Brill’s Series in Church History, 39), 150–153.

jelentette a remonstráns tanok kritika nélküli átvételét. Mind Franeker, mind a svájciak hangsúlyozták ortodoxiájukat. Emellett az új exegetikai megközelítés alkalmazása és a hozzájárulás a tolerancia fejlődéséhez Franekert a felvilágosult liberális ortodoxia németalföldi központjává tette.⁶⁷ Mindezt figyelembe véve az 1740-es évek egyházi kontextusában Le Clerc tanai Genfhez és Franekerhez hasonlóan e liberális ortodoxia jegyében jelentek meg Ajtainál.

A tárgyalt eszmék erdélyi jelenlétéről a könyvlisták is tanúskodnak. A Nagyenyedi Bethlen Kollégium kéziratosa 1752-es könyvösszeírása Le Clerc több kommentárja mellett *Ars criticá*ját is tartalmazza, továbbá Grotius *De veritate religionis*a, Venema munkái, Jean-Alphonse Turretin *Nubes testium*a és nem utolsósorban Moïse Amyraut tézisei és több munkája is megtalálható.⁶⁸ Amyraut egy-egy műve a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban unitárius és református tulajdonban is szerepel.⁶⁹ Le Clerc markáns erdélyi jelenlétét mutatja, hogy munkáiból, illetve az azokra írt cáfolatból találunk példányt a nagyenyedi minorita rendház régi könyvállományában,⁷⁰ illetve ferences tulajdonú *De eligenda* is van a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban.⁷¹ Ez utóbbi munkát az 1750-es években az unitáriusok is másolták.⁷² Ajtai recepciója szempontjából pedig igen érdekes, hogy beszédét a felvilágosodás eszméire kifejezetten érzékeny, 18. század végi unitárius püspök, Körmöczi János is lemásolja, egyetlen, Krisztus érdemét következetesen tagadó módosítással.⁷³

CONSIDERATIONS ABOUT THE PURA RELIGIO'S URGENCY OF CONFESSIONAL UNITY IN THE FUNERAL SERMON BY AJTAI ABÓD MIHÁLY

This study explores and examines the Funeral Sermon written by the reformed professor Ajtai Abód Mihály (1704–1776) who taught in Nagyenyed. It was preached on the funeral of Bánffy Katalin in Kolozsvár in 1746, and printed in the collection of sermons under the title of *Virágzó zöldségében kivágott reménység...*, in 1747. This “theological oratio” aims to urge confessional peace and unity. The examination shows that Ajtai’s main arguments are closely linked with the similar ideas of the Enlightenment. On one hand he adopts the doctrinal minimalist methodology of Jean Le Clerc’s *De eligenda inter dissentientes Christianos sententia* which was Le Clerc’s attachment to the new edition of Grotius’ irenic work *De veritate religionis christianae*, but some arguments follow the *Nubes testium pro moderato et pacífico de rebus theologicis iudicio* written by the main leader of enlightened orthodoxy in Geneva, Jean-Alphonse Turretin. On the other hand Ajtai reflects on some heterodox, remonstrant and amyraldist doctrinal questions considering predestination and salvation which were spreading in Transylvania at this time, causing tension and turmoil among the Calvinists. His orthodox opinion in these questions shows that Ajtai used the ideas of Le Clerc according to the liberal orthodoxy, similar to Geneva and Franeker where Ajtai studied under professor Hermann Venema in 1734–35.

⁶⁷ VAN DEN BERG, i. m., 267.

⁶⁸ *Catalogus alphabeticus librorum illustris Collegii Alba N:Enyedensis Renovatus anno MDCCLII. Diebus Novembris*, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, Ms. 192., 11, 63, 119, 267, 275. Hálásan köszönöm Gordán Edinának, a Bethlen Dokumentációs Könyvtár munkatársának szíves segítségét a vonatkozó fényképek rendelkezésemre bocsátásában.

⁶⁹ Lásd a Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár U 64688 és R 81831 jelzetei alatt. Az információt köszönöm Molnár B. Lehelnek.

⁷⁰ *Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya*, összeáll., RÁCZ Emese, Bp., Cluj Napoca (Kolozsvár), Országos Széchényi Könyvtár–Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, 2009 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 3), XVII.

⁷¹ Lásd a Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár F 46067 jelzete alatt.

⁷² MsU. 157/E = *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, comp., Elemér LAKÓ, Szeged, 1997, [43]

⁷³ *Halotti oratio: De nuda religione*, MsU. 339/D, 139–166.